III. ELM, TƏHSİL, MƏDƏNİYYƏT

TÜRKİYE NAHÇIVAN KÜLTÜR KÖPRÜSÜ

Hüseyin Yurttaş
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, prof. Dr.
hyurttas@atauni.edu.tr

Muhammed Emin Doğan
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, arş. gör.
emin.dogan@atauni.edu.tr

Bu çalışma soydaş iki ülke olan Azerbaycan-Türkiye ve Azerbaycan'ın parçası Nahçıvan arasındaki kültür ve turizm ilişkisini inceleyerek ülkeler arasındaki turizmin gelişmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Türk ve Azerbaycan'ın köklü zengin kültürlere sahip olması, kardeş iki ülkenin halklarının birbirine olan yakınlığı, dillerinin, dinlerinin, adet ve geleneklerinin benzer olmasının yanı sıra kadim geçmişe sahip Türk Kültür Mirasını paylaşmaları, karşılıklı etkileşimlere ve iş birliğine güçlü etkisi olmuştur. Nahçıvan'ın Türkiye'nin doğusuna sınırı ve yakınlığı iki ülke arasındaki turizm potansiyelinin gelişimi için büyük avantaj sağlamaktadır. İki ülke arasında oluşturulacak Kültür ve Turizm Rotaları, Türkiye ve Nahçıvan'ın daha iyi tanınmasına, aynı milletin insanlarının yakınlaşmasına vesile olacaktır. Çalışmada belirlenen rotalar ile Nahçıvan'dan Erzurum'a, Erzurum'dan Kars'a, Ağrı ve Iğdır gibi doğunun kadim şehirlerini kapsayan güzergahlarda şehirlerin kimlikleri niteliğindeki abidevi eserlerin kısa tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Azerbaycan, Nahçıvan, Turizm, Tarihi ve Kültürel Miras.*

Giriş

Kadim bir milletin iki devleti Türkiye ve Azerbaycan'ın parçası Nahçıvan. Her iki ülkenin de yer aldığı topraklar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Toprakları üzerinde yer alan Kültür Varlıkları bu durumun en güçlü kanıtıdır. Bunun yanı sıra dünya üzerinde bulundukları coğrafi konum nedeniyle de eşsiz tabiat güzelliklerine sahiptir. İşte bu güzellikleri tanımak ve tanıtmak bizlerin yapması gereken önemli vazifeleri arasında olmalıdır.

İki ülke arasında oluşturulacak Kültür ve Turizm Rotaları, Türkiye ve Nahçıvan'ın daha iyi tanınmasına, aynı milletin insanlarının yakınlaşmasına vesile olacaktır.

Orta Asya'dan, Türkistan'dan kalkıp gelen bu necip milletin fertleri, geliştikleri ve yerleştikleri yerlerde birbirine benzer eserler meydana getirmişlerdir. İlk görüşte "evet bu bizi eserimiz" diyebileceğimiz izlenimini yakalamak önemli bir bulgudur. Bu durumu yakından değerlendirmek için gezmek, görmek ve yaşamak gerekmektedir.

Bildirimizin amacı bu kapıyı aralamak, iki ülke arasında gidiş-gelişleri artırarak birbirimizin farkında olmaktır.

Kültürel gezinin iki veya üç ayağı olacak, bu üç noktanın birinden harekat başlatılıp yine aynı noktada tamamlanacaktır. Bu üç başlangıç noktası Erzurum, Kars ve Nahhçıvan'dır. Biz bu üç noktayı temel alarak rotalarını belirlemeye çalıştık. Ancak Nahçıvan başlangıç değerlendirilerek tarihi eserlerin ve tabiat güzelliklerinin tanıtımı kısa özellikleriyle verilmiştir.

I. Rota

Erzurum'un önemli tarihi eserleri gezilerek Kars istikametine doğru hareket edilecek. Erzurum-Kars istikameti 60. km sinde yer alan Çoban Dede Köprüsü yol üzerinde bizlere hem bir mola hem de görsel bir şölen sunmaktadır. İki saatlik bir yolculuk sonrası geceyi Kars'ta geçirdikten sonra ertesi gün şehir merkezi ve Kars'ın 50 km doğusunda yer alan Ani Şehri gezilerek gün tamamlanıyor ve gece yine Kars'ta geçiriliyor. Bir sonraki sabah Digor-Kağızman-Tuzluca (Tuz Mağaraları), Iğdır (Ejder Kervansarayı) üzerinden Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı ziyaret edilecektir. Aynı gün istenirse Doğubayazıt'ta konaklanabilir veya Nahçıvana geçilerek Nahçıvan'da konaklanabilir. Dördüncü gün Nahçıvan'da yer alan tarihi eserler ziyaret edilerek, aynı gün Erzurum'a dönüş sağlanabilir. Ancak Nahçıvan'ın yalnızca merkezi değil Reyon'larını da (ilçe) gezmek isterseniz bir gece daha konaklanabilir.

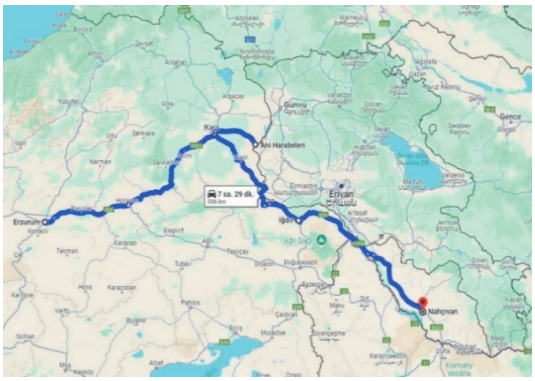

Görsel 1: Erzurum-Nahçıvan Arası I. Rota Haritası

II. Rota

Kars ve Ani gezilerek akşama doğru Digor-Kağızman-Iğdır üzerinden Nahçıvan'a ulaşılabilir. Gece Nahçıvan'da konaklanır. İkinci gün Nahçıvan'daki tarihi eserler ve Duz Dağı gezilerek Iğdır (Ejder Kervansarayı) üzerinden Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı ziyaret edilip, Doğubayazıt veya Ağrı da konaklanabilir. Üçüncü gün iki veya üç saatlik bir yolculuk sonrası Erzurum'a varılabilir. Tarihi eserler gezilerek gece konaklanabilir. Dördüncü gün Kars'a hareket ederken Çobandede Köprüsü ve Sarıkamış Şehitleri Anıtı gezilerek Kars'a ulaşılır.

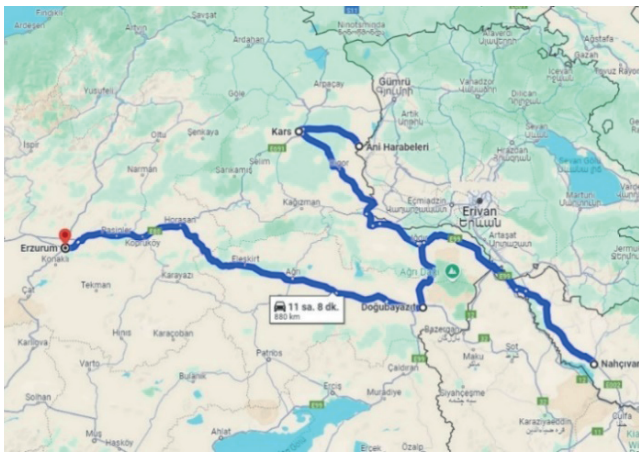

Görsel 2: Kars-Nahçıvan Arası II. Rota Haritası

III. Rota

Nahçıvan'ın tarihi eserleri gezilerek, sınırı geçip ejder Kervansarayı ve Tuz Mağaraları gezildikten sonra Kars'a ulaşılır. Gece Kars'ta konaklanabilir. İkinci gün Ani ve Kars gezildikten sonra Erzurum'a harekat edilerek yolda Sarıkamış Şehitler Anıtı ve Çobandede Köprüsü gezilerek Erzurum'a ulaşılır. Tarihi eserler gezilerek gece konaklanabilir. Üçüncü gün Erzurum'dan hareketle Ağrı üzerinden Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı ve Iğdır Ejder Kervansarayı gezilir. İsteğe göre gece Iğdır da kalınabilir veya Nahçıvan'a dönülebilir.

Gezilecek yerlerin toplam kilometre uzunluğu 1100-1200 km civarındadır.

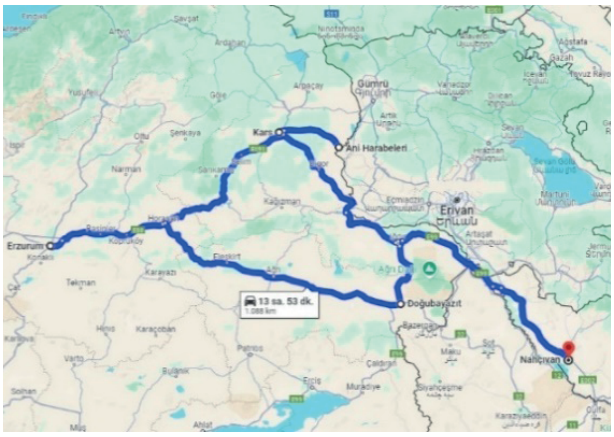

Görsel 3: Nahçıvan-Iğdır Arası III. Rota Haritası

Erzurum'da Gezilecek Yerler ve Tarihi Yapılar

Erzurum Kalesi, Kale Mescidi ve Tepsi Minare

Erzurum Kalesi şehir merkezinde, şehre hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin inşası Theodosios tarafından şehrin kuruluş yılları da olan 415-422 yılları arasına tarihlendirilmektedir[1]. Bizans ve İslam devletleri arasında el değiştiren kale, 756 yılında Halife el Mansur Ebu Cafer tarafından, 922'de Bizanslılar tarafından onartılmış ve çeşitli ilaveler yapılmıştır. 1071 Malazgirt zaferi sonrası Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasıyla birlikte Sultan Alparslan komutanlarından Saltuk Bey'e Erzurum ve çevresini iktâ olarak vermiştir[2]. Dikdörtgen plana sahip olan kaleye yuvarlak kemerli bir giriş kapısı ile ulaşılmaktadır. Kalenin kuzeybatısında sekizgen ve güneydoğusunda yedigen olmak üzere kuleler ve burçlar yer almaktadır. Kale, dıştan üçgen şeklinde düzenlenmiş on dört dayanak payandası ile desteklenmektedir.

Saltuklular döneminde Anadolu'nun ilk mescitlerinden biri olan Kale Mescidi ve Tepsi Minare kale içerisine eklenmiştir. Tepsi Minare üzerinde kufi hatla yazılan kitabede 1124-1132 tarihi ve Ebul Muzaffer ismi geçmektedir. Buradan hareketle mescidin de bu tarihlerde yapıldığı tahmin edilmektedir[3]. Kareye yakın dikdörtgen plan şemasına sahip mescidi,

1. Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, V.D., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum,* Ankara 2008, 5. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,* İstanbul 1935, 3. Murat Küçükuğurlu, *Sorularla Erzurum Tarihi,* Çizgi Kitabevi, 2018.
2. Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, 17.
3. Levent Alyap, "Saltuklu Eserlerinden Tepsi Minare Üzerindeki Kûfî Kitabenin Kaligrafisi Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 8, 2019, 5. Özkan, 93.

mihraba paralel iki sahından oluşmaktadır. Mihrab önü bölümü kubbe ile kapatılmıştır. Yüksek kasnağa sahip kubbesi mescidin en dikkat çeken özelliklerinden birisidir.

Tepsi Minare, Saltuklulardan Ebul Kasım oğlu Ebul Muzaffer Gazi İnanç Biygu Tuğrul Alp tarafından yaptırılmıştır[4]. Bir dönem gözetleme kulesi olarak da kullanılan minareye Abdülhamid Döneminde saat eklenmiştir[5]. Kaidesi kesme taş malzemeli, silindirik gövdesi tuğla malzemeden inşa edilen minarenin şerefesi yıkılmış ve XIX. yüzyılda Barok üslup özelliklerinde ahşap malzeme ile kubbeli bir eklenti yapılmıştır.

Görsel 4: Erzurum Kalesi Genel Görünüm

Görsel 5: Kale Mescidi ve Tepsi Minare (1124-1132)

Çifte Minareli Medrese

Erzurum şehir merkezinde, Erzurum Kalesi'nin güneyinde Tebrizkapı semtinde yer almaktadır. Üzerinde kitabe olmadığından tam olarak hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmese de XIII. Yüzyıl sonu XIV. Yüzyıl başına tarihlendirilmektedir[6]. Günümüze kadar yapılan araştırmalar neticesinde İlhanlılar tarafından yaptırıldığı genel olarak kabul edilmektedir.

4. Yurttaş, V. D., 96. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum,* Ankara 1960, 137.
5. Alyap, 11. Konyalı 137. Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi,* C. 8, 1969, 151.
6. Osman Gürbüz, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 25, Erzurum 2004, 156-157. Yurttaş, V.D., 111. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* İstanbul 1993, 152.

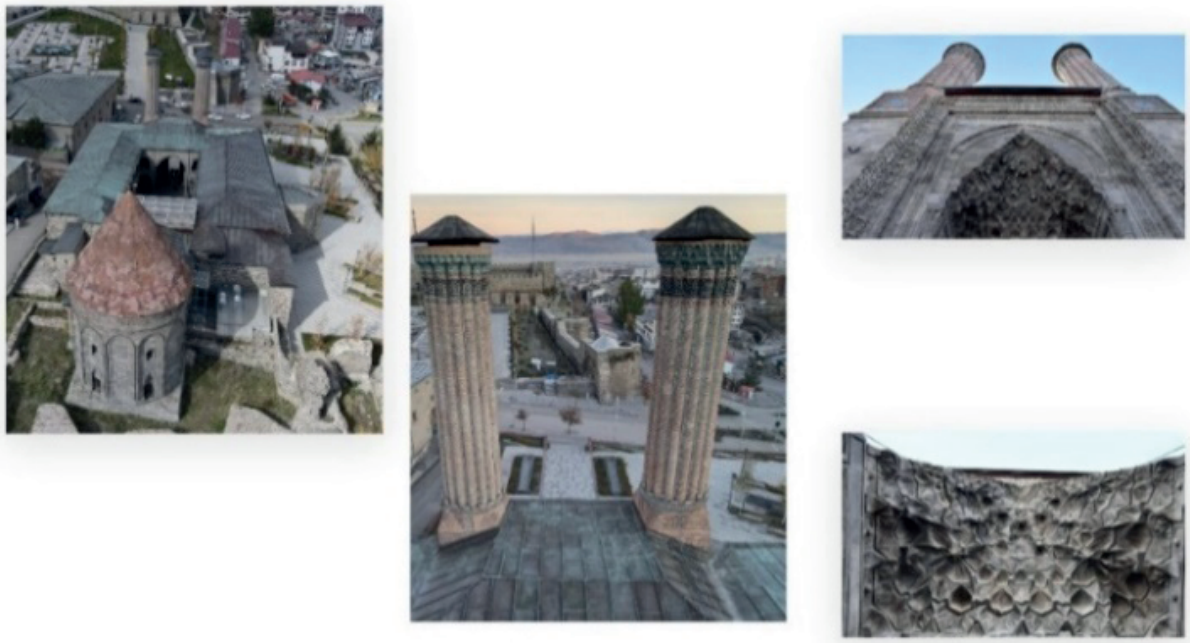

Görsel 6: Çifte Minareli Medrese (XIV. Yüzyıl)

Anadolu'nun en büyük açık avlulu medresesi olan Çifte Minareli Medrese açık avlulu, dört eyvanlı, revaklı ve iki katlı bir plana sahiptir. Alt katta avluyu çevreleyen tonozla örtülü revakların gerisinde öğrenci ve müderris odaları yer almaktadır. Medresenin zemin katında on dokuz, ikinci katta ise on sekiz odası bulunmaktadır. Girişin batısında yer alan kare planlı üzeri kubbe ile kapatılmış mekân mescit olarak kullanılmıştır. Giriş eyvanın karşısında yer alan ana eyvan ve gerisinde inşa edilmiş olan türbe oldukça dikkat çekicidir[7].

Kuzey yönde yer alan mukarnas kavsaralı anıtsal taç kapı, iki yanda yükselen minareleri ile bir bütünlük teşkil etmektedir. Taç kapı ve minareler, cephede dikkat çeken ve süslemeleri ile göz kamaştıran mimari elemanlardır. Yanı sıra taç kapının iki yanında dört panoya işlenen hayat ağacı motifi, üzerinde çift başlı kartalı, aşağıda simetrik olarak yerleştirilen ejder figürleri ile göze çarpan tezyinatta ele alınmışlardır. Yivli minarelerin taç kapı ile bütünleşen kaideleri üzerinde yer alan yıldız biçimindeki kufi yazıları ve tuğla ve turkuaz renkli çini mozaikle oluşturulan süslemeleri minareye geçişte hareketlilik sağlamıştır[8].

Medresenin taç kapısından başlayarak, mihrabiye nişlerinde, eyvanlarda, oda girişlerinde, türbe üzerinde ve minarelerinde nakşedilen geometrik, bitkisel, figüratif ve yazı süslemeleri, bir arada tezyin edilerek karma kompozisyonda işlenmiştir.

7. Doğan Yavaş, "Çifte Minareli Medrese", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, 311. Yurttaş, V.D., 112-114. Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S. 6, Erzurum 1973, 90. Nermin Şaman Doğan, "Erzurum'un Sembolü İki Medrese: Çifte İnareli/Hatuniye ve Yakutiye Medreseleri", *Cengiz Han ve Miras*ı, Türkiye Bilimler Akademisi, 2021, 313-338

8. Bkz. Nevin Ayduslu, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum 2013, 59-76.

Görsel 7-8: Çifte Minareli Medrese Genel Görünüm, Minare ve Süsleme Detayları

Yakutiye Medresesi

Erzurum şehir merkezinde Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer almaktadır. Taç kapı üzerinde yer alan kitabesine göre İlhanlı Döneminde Sultan Olcayto ve Bolugan Hatun adına 1310 tarihinde Hoca yakut Gazani tarafından inşa edilmiştir[9].

Plan itibariyle kapalı avlulu, üç eyvanlı, revaklı, yalnızca giriş bölümü iki katlı olarak düzenlenen şemadadır. Avlunun ortasında yer alan dört paye, mukarnas dolgulu tonozu taşımaktadır. Avluyu çevreleyen revakların gerisinde öğrenci ve müderrislere ait odalar yer almaktadır. Medresenin güney eyvanı dershane-mescit olarak kullanılmıştır. Güney eyvanında taş üzerine işlenen vakfiye özeti doğu ve batı duvarında ikişer satır olarak yer almaktadır.

Mukarnas kavsaralı taç kapısı, ileri ve yukarı doğru taşıntılı, güneybatı köşesinde yer alan minaresi ile cephe kompozisyonunu tamamlayan görünümdedir. Taç kapının üzeri bitkisel, geometrik, figüratif ve yazı kuşakları ile neredeyse hiç boş yer kalmayacak

9. Yurttaş, V.D., Bkz. Gazi Özdemir, "Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Tespitler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Erzurum 2021, 507-529. Ayşe Denknalbant, "Yakutiye Medresesi ve Kümbeti", *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013, 293-295.

şekilde tezyin edilmiştir. Özellikle taç kapının yan yüzeylerinde bulunan yüksek kabartma tekniğindeki orijinal panolarda, altta dünyayı sembolize eden kabara motifinden yukarı doğru yükselen hayat ağacının gövdesinin iki yanında simetrik olarak yerleştirilen pars motifi oldukça dikkat çekmektedir. Hayat ağacının üzerinde bulunan kartal kabartması da hâkimiyeti simgelemektedir[10].

Orijinalinde iki minareli olarak tasarlanan medresenin güneyinde bulunan şerefe bölümüne kadar günümüze ulaşmış ancak kuzeyde yer alan minare ya yıkılmış ya da hiç yapılmadığından konik bir külah ile kapatılmıştır. Günümüze ulaşan minare üzerindeki firuze renkli çini mozaik süslemesi göz alıcıdır.

Görsel 9: Yakutiye Medresesi

Lalapaşa Camii

Erzurum şehir merkezinde Cumhuriyet caddesi üzerindedir. Sadrazam Lala Mustafa Paşa tarafından 1562-1563 yıllarında inşa ettirilmiştir. Mimar Sinan tarafından projesinin çizdirildiği ve Erzurum'a gönderilen ekip tarafından caminin inşasının tamamlandığı kaynaklarda belirtilmektedir[11].

Merkezi plan şemasında inşa edilen caminin kuzeyinde beş gözlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzey cephedeki taç kapısı, mukarnas kavsaralıdır. Bu girişten başka doğu ve batıda da giriş açıklığına yer verilmiş, güney cephede de hünkâr mahfiline girişi sağlayan açıklığı bulunmaktadır. Kuzey cephede girişin sağında ve solunda pencereler arasında mihrab nişi yerleştirilmiştir. Sağ taraftaki mihrab nişi üzerinde Sultan IV. Mehmed tarafından yazdırılan on dört satırlık Emirname işlenmiştir[12].

10. Yurttaş, V. D.,
11. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, 74.
12. Yurttaş, V.D.,

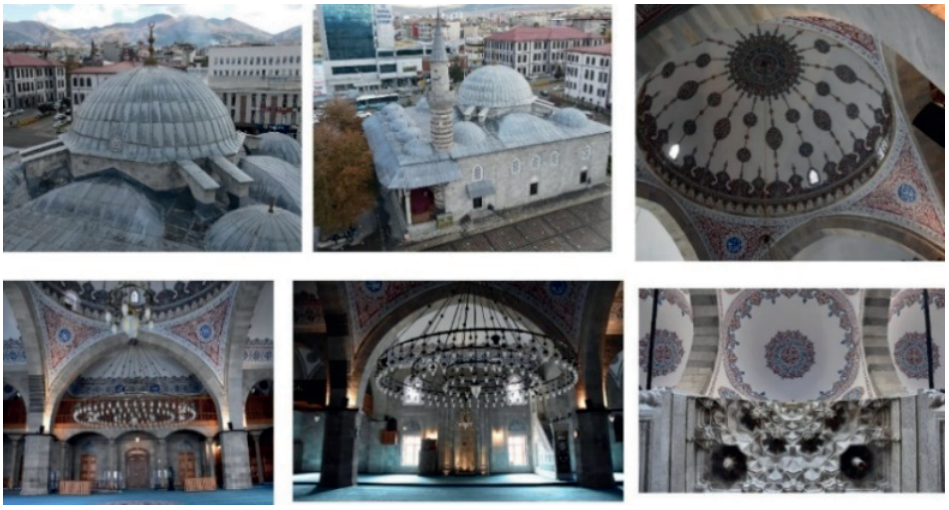

Görsel 10: Lala Mustafa Paşa Camii

Rüstem Paşa Kervansarayı (Taşhan)

Erzurum Kalesinin kuzeybatı eteğinde yer almaktadır. Hanın inşa tarihi kesin olmamakla birlikte, giriş kapısı üzerinde niş içerisinde yer alan kitabede Rüstem Paşa (1500-1561) ismi ve ribad kelimesi geçmektedir. Genel olarak 1534-1535 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmektedir[13].

Eğimli bir arazi üzerinde açık avlulu, iki katlı plan şemasına sahiptir. Giriş eyvanı ile birlikte üç eyvanlı olarak düzenlenmiştir. Avlunun etrafı dört yönden revaklarla çevrilidir. Revakların gerisinde odalara yer verilmiştir. Doğu, batı ve kuzey yönde giriş kapıları mevcuttur. Yapının ikinci katına ise dört yönden giriş sağlanmaktadır. İkinci katı dolaşan koridor ve bu koridorun iki yanına yerleştirilen odaların üzeri küçük kubbelerle örtülmüştür.

Günümüzde Oltu Taşı Çarşısı olarak da bilinen Taşhan, dünyaca ünlü Oltu Taşı Tesbihinin yanı sıra yine ham maddesi Oltu taşı olan yüzükler, kolyeler, küpeler, bileklikler ve birçok aksesuarın satıldığı ticaret ve alışveriş merkezi haline dönüşmüştür.

Görsel 11: Rüstem Paşa Kervansarayı

13. Zerrin Köşklü, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları", *Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, S. 5, 2010., 121. Konyalı, 288., Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum-Mimari", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, 332.

Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi

Tortum Gölü, Erzurum'a 105 km mesafede Erzurum-Uzundere yolu üzerinde yer almaktadır. Yaklaşık 10 km uzunluğunda ve 100 m derinliğinde olduğu tahmin edilmektedir. Etrafı yüksek dağlarla ve kayalıklarla çevrilidir.

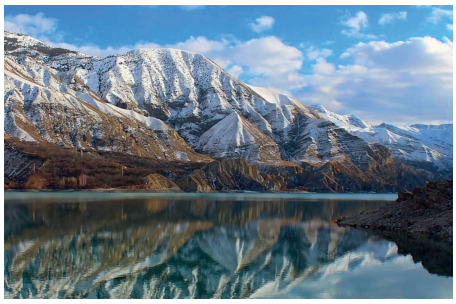

Görsel 12: Tortum Gölü

Görsel 13: Tortum Şelalesi[14]

Tortum Şelalesi, Uzundere ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Türkiye'nin en yüksek şelalesi olup, oluşumu ve yüksekliği bakımından da dünyanın en yüksek şelalelinden bir olarak kabul edilmektedir. Tortum Çayları, heyelan set gölü olan Tortum Gölünü oluşturmakta ve ardından 22 m genişliğe ve 48 m yüksekliğe sahip Tortum Şelalesini meydana getirmektedir[15].

Palandöken Kayak Merkezi

Erzurum şehir merkezinin güneyinde yer alan Palandöken, 3200 m yükseklikte, kar kalitesi ve pist uzunluğu ile dünyanın en önemli kayak merkezlerinden birisidir. Ayrıca kış aylarının uzun olması 5 ay boyunca kayak yapma imkânı sunmaktadır.

Görsel 14: Palandöken Ejder Tepesi

Kars'ta Gezilecek yerler ve Tarihi yapılar

Kars Kalesi

Kalenin ilk olarak ne zaman inşa edildiği hakkında kesin bir bilgi olmasa da M. Ö. VIII. Yüzyılda Urartular döneminden kaldığı tahmin edilmektedir. Urartu döneminden günümüze ulaşan mimari eserlere ait buluntuların taş malzemeli olması bu iddiayı kanıtlar

14. https://www.trtavaz.com.tr/fotograflar
15. E. Lahn, "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi", *Türk Coğrafya Dergisi,* S. 5, 1944, 137-142.

niteliktedir[16]. Sonraki dönemlerde İskitler, Sasani ve Bizans hâkimiyetinde olan kale, M. S. 680-696 yılları arasında Arap akınlarına uğrar ve Müslüman hakimiyetine geçer[17]. Sıkça el değiştiren kale, X. Yüzyıl başlarında Bagratlı Hanedanlığının egemenliğinde iken Sultan Alparslan'ın 1064 yılında Kars'a yaklaşık 40 km uzaklıkta yer alan Ani şehrini ele geçirmesi ve ardından başlayan Doğu Anadolu ve Kafkaslara düzenlenen ikinci sefer (1069) ile Kars fethedilmiştir[18]. Bu tarihten sonra Türk dönemi başlamış, 1071 Malazgirt Zaferi sonrası Alparslan'ın komutanlarından Saltuk Bey'e ikta olarak verilmiştir[19]. Uzun bir süre Saltuklu[20] hakimiyetinde olan Kars ve çevresi, 1207 yılında Gürcü egemenliğine girse de 1226'da Celaleddin Harzemşah bölgeyi fethetmiştir[21]. Moğol istilasından nasibini alan Kars, 1256-1336 yılları arasında İlhanlılar'ın hakimiyetinde kalmış[22], bu süreçten sonra Karakoyunlu, Akkoyunlu, Timur Devleti arasında el değiştirmiş ve nihayetinde 1537-1539 tarihlerinde Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine geçmiştir[23].

Saltuklu Dönemi'nde kapsamlı bir onarımı ve eklemelerin yapıldığı kale, 1579 yılında IV. Murad'ın emriyle Lala Mustafa Paşa tarafından son şekli verilmiştir. Hâkim bir tepe üzerinde inşa edilen dikdörtgen bir alan üzerine kurulu olan kale, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) ağır bir tahribata uğramış ve orijinalliğini yitirmiştir[24]. Kesme taş malzemeden inşa edilen, yüksek sur duvarları ile çevrili ve üç büyük kapısının olduğu kalede mescit, türbe, askeri koğuşlar ve cephanelikler bulunmaktadır.

16. Meltem Aydın, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", *Social Sciences Studiesinternational Journal,* C. 7, S. 89, 4682.
17. Tufan Gündüz, "Kars", *TDVİA,* C. 24, İstanbul 2004, 516.
18. Aydın, 4682.
19. Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu,* Kars 2009, 194.
20. Bkz. Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.
21. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, İstanbul 1990, 31, 32.
22. Hamza Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 18, 2007, 81.
23. Muhammet Arslan, "Kars Kalesi ve Civarında Tarihi Yapılaşma ve Gözlemler", *I. Uluslararası Harekanî Sempozyumu,* Kars 2012, 96.
24. Bülent Topbaşlı, Aykut Pajo, "Mimarisi Ve Tarihi Yerleriyle Kars", *Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi,* Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2017, 43-51.

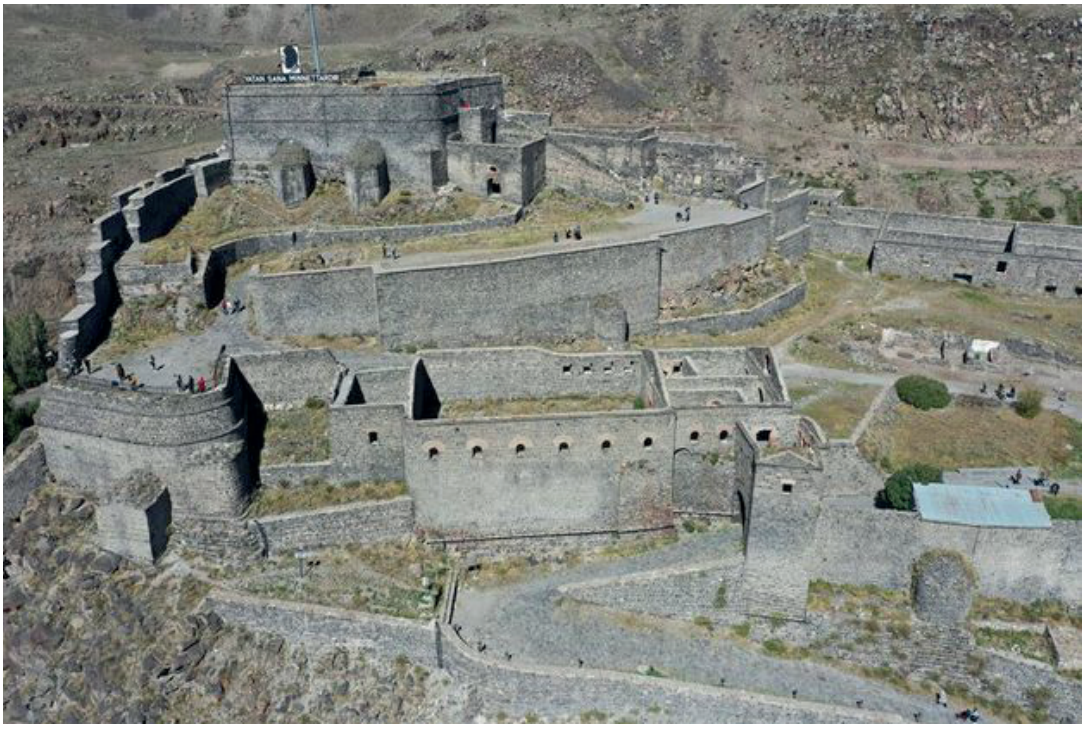

Görsel 14-15: Kars Kalesi Genel Görünüm[25]

Kars Havariler Kilisesi

Kümbet Camii olarak da bilinen Havariler Kilisesi, Kars kalesinin güneye bakan yamacında yer almaktadır. Üzerinde kitabe bulunmadığından kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen yapının, X. Yüzyılda Gürcü Bagratlı Hanedanlığı tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir[26].

Plan itibariyle merkezi planlı, üzeri yüksek kasnağa sahip on iki pandantif üzerine oturtulan kubbe ile örtülü şemada ele alınmıştır. Merkezi plan şeması dört yöne doğru genişletilerek, dört kollu haç planı meydana getirilmiştir. Doğu yönde yer alan apsisin iki yanında kare planlı pastoforion hücrelerine yer verilmiştir. Yapının batıda yer alan giriş kapısı önüne üç yanında pencere açıklığı olan jamatun eklenmiştir. Kuzey ve güney yönünde yer alan girişlere de Ruslar tarafından revaklı bölmeler eklenmiştir[27]. Kubbe kasnağı üzerinde açılan on iki pencere açıklığı yuvarlak kemer içine alınmış, kemer aralarında on iki havariyi temsil ettiği düşünülen boyutları orantısız on iki insan figürüne yer verilmiştir. 1579 yılında Kars'ın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte kilise camiye çevrilmiştir. 1877 yılında Rusların eline geçince Rus-Ortodoks Kilisesi'ne çevrilse de tekrar Türk hakimiyetine girince camiye çevrilmiştir[28].

25. https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/fotodokuman/6875/kars-kalesi
26. Hamza Gündoğdu, "Kuzeydoğu Anadolu'da Kültürel Miras ve Kars Çevresi Yapıları", *Sanatsal Mozaik Dergisi* S.29, İstanbul 1998, 18-22. Hamza Gündoğdu, "Uygarlık ve Sanat Tarihi Açısından Kars'ın Kimlik Değerleri", *2000'lerde Kars (29 Ekim 1999),* İstanbul 2000, 27-39.
27. Güner Sağır, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi (Kars Katedrali/Havariler Kilisesi/Kümbet Camii)", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ,* Ankara 2011, 69-112.
28. Sağır, 69-112.

Görsel 16: Kars Havariler Kilisesi[29]

Evliya Camii ve Hasan Harakanî Türbesi

Kars şehir merkezi Kaleiçi Mahallesi'nde yer alan külliye, türbe giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre 1617'de inşa edilmiştir.

Hasan Harakanî[30], 963 yılında Horasan bölgesinde Bistam kasabasına bağlı Harekan'da dünyaya gelmiştir[31]. Kaynaklarda Beyazıd-ı Bestami'nin tasavvufi düşüncesinden etkilenerek tasavvuf düşünürü olduğu belirtilmektedir[32]. Yaşadığı çağın büyük manevi şahsiyetlerinden biridir.

Türklerin Anadolu'ya akınları esnasında Kars'a geldiği tahmin edilen Harakani, 1033 yılında Bizansla yapılan savaş esnasında yaralanmış ve şehit düşmüştür[33]. Evliyaya olan hürmet ve şehadeti ile türbesinin inşa ettirildiği, Osmanlının 1579'da Kars'ı fethetmesi ve akabinde Lala Mustafa Paşa tarafından Kars'ın ihya edilmesi esnasında kabrinin bulunarak onartıldığı veya yeniden yapıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Türbenin giriş kapısında yer alan kitabesine göre 1617 yılında inşa ettirilmiş, kitabesi de Mehmet Derviş tarafından yaptırılmıştır. Türbe, 1998 yılında onarılmıştır. Onarımdan önce dikdörtgen bir plan şemasında iken, günümüzde Harakanî'ye ait sanduka ahşap çerçeve içine alınmış ve üzeri kubbe ile kapatılarak şadırvan yapılmıştır. Türbede ayrıca 21 mezar daha yer almaktadır[34].

29. https://kulturenvanteri.com/tr/yer/kumbet-camii-www.tripadvisor.com.tr
30. Bilal Gök, "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Menkıbevî ve Tarihî Şahsiyeti", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 13, Kars 2014, 114.
31. Süleyman Uludağ, "Harakanî", *TDVİA,* C. 16, İstanbul 1997, 93-94.
32. Eyüp Sertaç Ayaz, "Anadolu'ya Gelen İlk Evliya-Alperen Ebûl Hasan Harakanî ve Türklerde Türbe Kültürü", *I. Uluslararası Harakani Sempozyumu,* Kars 2012, 421.
33. Mevlüt Çam, "Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murat Vakfı", *Vakıflar Dergisi,* S. 45, 2016, 124.
34. Ayaz, 423.

Görsel 17: Evliya Camii ve Hasan Harakanî Türbesi

Ani Şehri

Kars'ın 45 km doğusunda yer alan Ani, coğrafi ve stratejik konumu ile her medeniyetin sahip olmak istediği Ortaçağ'ın en önemli kentlerinden biridir. Türkiye-Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay'ın batısında tepe üzerine kurulmuştur. Ani şehri ve kalesi, Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya ve Anadolu'nun doğusunda oldukça stratejik bir konumdadır. İpek yolu üzerinde ticaret güzergahında bulunması şehrin önemini artırmaktadır.

Binlerce yıllık geçmişini Kalkolitik Çağ'a kadar takip ettiğimiz şehirde, ilk yerleşimlerin Urartular döneminde başladığı ve iç kale olarak nitelendirilen alanın temellerinin bu dönemde atıldığı kabul edilmektedir. Akabinde Arşaklar döneminde Kral Tiridat'ın hakimiyetine giren ve VII. Yüzyılda Arap akınlarına sahne olan şehir, 806 yılında Bagratlı Hanedanlığının egemenliği altına girmiştir[35]. Bu dönemde kentin nüfusu artmış ve imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Ancak bu yükseliş Bizanslar'ın 1044 yılında Ani'yi ele geçirmeleri ile duraksamıştır. Bu tarihten itibaren şehre Türk akınları başlamış, 16 Ağustos 1064 yılına gelindiğinde Sultan Alparslan tarafından fethedilerek Türk-İslam hakimiyetine girmiştir. Anadolu'nun kapılarının Türklere açıldığı 1071 Malazgirt Zaferi öncesi ilk fethedilen yer olması ile Anadolu'nun Türkleşme döneminde oldukça kilit bir rol oynamıştır[36].

Günümüze kadar ayakta kalan veya belli bir bölümü ulaşan mimari eserlerin yanı sıra çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen kazılarla ortaya çıkarılan mimari eserler, şehirde hakimiyet kuran devletlerin, milletlerin kültür ve medeniyetlerine tanıklık eder.

Ani Surları, Bagratlı Kralı Aşot tarafından iç kale ve çevresi olmak üzere surların yapımına başlandığını, ardından Kral Simbat tarafından kuzey bölüme surların eklendiği kaynaklarda geçmektedir. 1064 yılında Alparslan'ın fethi sonrasında, 1064-1072 yılları arasında Ebu'l Menuçehr, var olan surların takviyesiyle beraber doğu, güney ve batı yönlerini kuşatan sur ve burçlar inşa ettirmiştir. Gürcü ve İlhanlı egemenliğinde surlara ilaveler yapıldığı bilinmektedir. Günümüzde bazı kısımları kısmen, bazı bölümleri tamamen yıkılmış veya harap vaziyette ulaşmıştır. Kuzeyinde 35, doğusunda 3, batısında 1 ve güneyinde 2 olmak üzere 41 burç ve burçlar arasında kalan sur duvarları günümüze ulaşmıştır[37].

35. Bkz. Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum 2006, 51-84.
36. Muhammet Arslan, *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi Ani*, Konya 2021, 29-64.
37. Yaşar Selçuk Şener,"Ani Şehir Surları, Korunma Sorunları ve Çözüme Yönelik Öneriler", *Turkısh Studies*, C. 9, S. 10, Ankara 2014, 978.

Görsel 18-20: Ani Şehri Surları[38]

38. https://www.ozgenbesli.com/home/10-ani-antik-kenti-kuzey-dogu-surlari.html - https://kars.ktb.gov.tr/

Fethiye Camii

Kilise üzerinde yer alan yazıtlara göre yapımına Kral II. Simbat döneminde (977-989) başlandığı ve Kral Gagik'in eşi Catherina tarafından 1001 yılında tamamlanmıştır[39]. Kilisenin mimarı Ayasofya Camii'nin de mimarı olan Tridat'dır. Kubbeli bazilika plan tipi ile yunan haç şemasının bir arada kullanıldığı planda inşa edilmiştir[40]. İç mekâna üç yönden giriş sağlanmaktadır. Üç nefli bazilikal plan şemasında orta nef yan neflerden daha geniş tutulmuş ve üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Doğuda yer alan apsisi oldukça büyük boyutta olup, iki yanında pastoforion hücrelerine yer verilmiştir[41].

Sultan Alparslan'ın 1064 yılında Ani'yi fethetmesiyle birlikte Cuma namazını burada kılmış ve fetih nişanesi olarak kiliseyi camiye çevirmiştir. Sonraki süreçlerde Gürcüler ve Türkler arasında el değiştirince kiliseye veya camiye çevrilse de, XIX. yüzyıla kadar cami olarak kullanılmış, şehrin terk edilmesiyle birlikte önemini yitirmiştir[42].

Görsel 21: Fethiye Camii

Ebu'l Menuçehr Camii

Cami, şehrin Arpaçay Vadisine bakan yamacı üzerinde kurulmuştur. Anadolu'da inşa edilen ilk cami olma özelliği oldukça önemlidir. Ani'nin 1064 yılındaki fethinden sonra Şeddatoğulların'dan Ebu'l Menuçehr tarafından yaptırılmıştır[43].

Kuzeybatıda yer alan girişten harim bölümüne ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı harim

39. Beyhan Karamağralı, "Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 9, İzmir, 1998, 41.
40. Haldun Özkan, *Bizans Mimarisi Ders Notları,* Erzurum 2016, 218.
41. Özkan, 2016, 218.
42. Tamer Özlü, Cemal Kaleli, "Kültürel Miras Turizmi Açısından Bir Değerlendirme: Ani Ören Yeri", *Amisos Dergisi,* C. 4, S. 7, 2019, 205.
43. Arslan, 104. Ayrıca bkz. Muhammet Arslan, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami Ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017, 618-633.

bölümü, beş sütunun ayırdığı üç sahınlı plan şemasındadır. Sahınların oluşturduğu her bölüm kare planlı olarak düzenlenmiştir[44]. Bu bölümlerin üzeri her biri farklı şekilde tasarlanan tonozla kapatılmıştır. Mirab nişi mukarnas kavsaralı ve yarım dairevi plandadır. Harim bölümü doğu ve kuzey cephede belli bir yükseklikte açılan pencerelerle aydınlatılmıştır.

Kuzeybatıda yer alan minaresi kare kaide üzerinde sekizgen gövde olarak yükselmekte ve tek şerefelidir[45]. Üzerinde kitabeye yer verilmiştir.

Görsel 22: Ebu'l Menuçehr Camii

Nahçıvan
Yusuf bin Kuseyr Türbesi

Nahçıvan şehir merkezinde, Kurtlar Mahallesi'nde yer almaktadır. Yöre halkı tarafından Ata Baba Kümbeti olarak da bilinmektedir. Batı cephesinde yer alan taç kapısı üzerindeki kitabesine göre H. 557/M. 1162 tarihinde Bezzaz Yusuf bin Kuseyr için yaptırılmıştır. Üç satırlık kitabede Yusuf bin Kuseyr için "reis", "mukaddem'ül meşayıh" gibi unvanlar verilmiştir. Ortaçağ döneminde Ahi teşkilatından olanlara "reis" ünvanı verildiği bilinmektedir[46]. Ayrıca yapının kuzeybatı cephesinde dikdörtgen pano içerisinde kufi hatla yazılan tek satırlık usta kitabesinde "Amele Acemi bin Ebubekir el benna el Nahçıvani" ibaresi yer almaktadır.

Sekizgen kaide üzerinde yükselen türbe, iki katlı, içten ve dıştan sekizgen planlı olup, üzeri piramidal külahla örtülmüştür. Alt katı cenazelik bölümü, düzgün olmayan sekizgen planındadır. Batıda yer alan girişten inilmektedir. Sekizgen gövdenin her bir yüzeyinde dikdörtgen çerçeve içerisine yerleştirilen geometrik geçmeler, dört, altı ve sekiz kollu yıldızlar, baklava dilimleri ile cepheler hareketlendirilmiştir[47].

44. Özkan, 224-225.
45. Arslan, 109.
46. Turgay Yazar, *Nahçıvan'da Türk Mimarisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 83-85.
47. Turgay Yazar, "Nahcivan Yusuf bin Kuseyr Kümbeti", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi,* C. 2, Ankara 2000, 323., Yazar, 2007, 85., Çetin, 17.

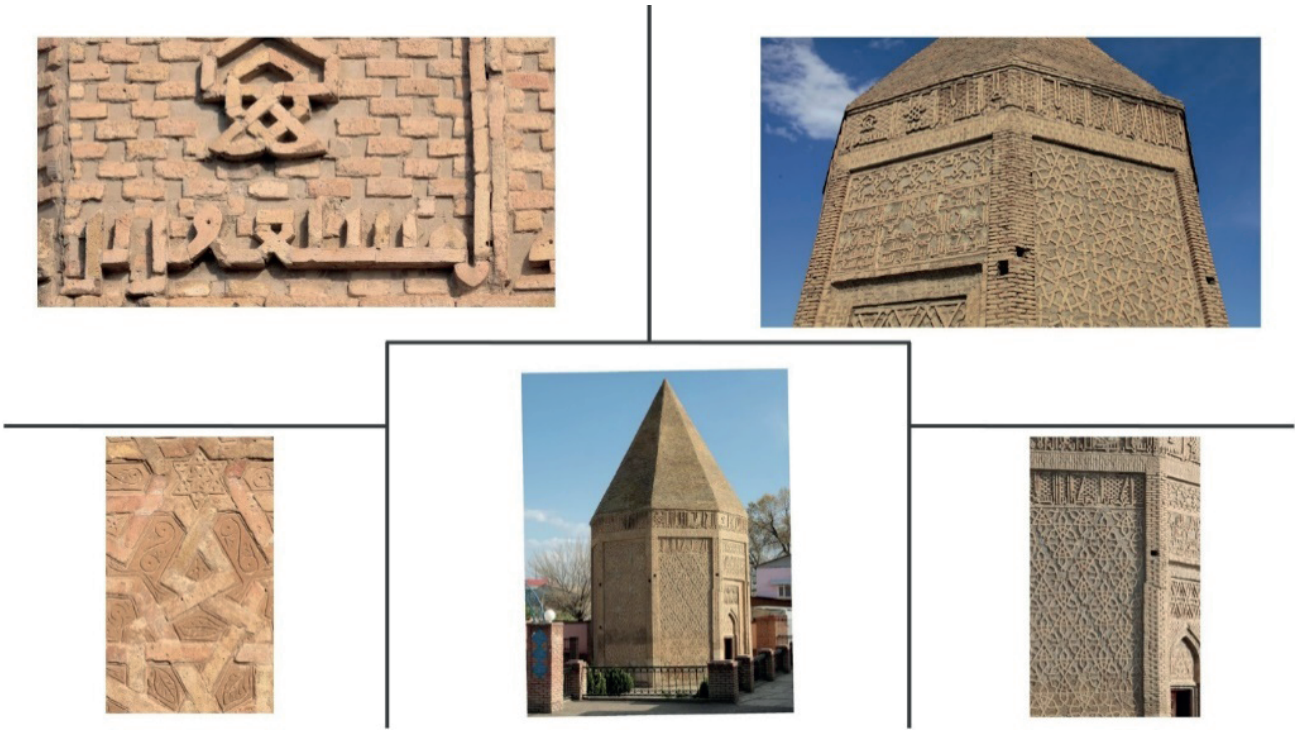

Görsel 23: Yusuf Bin Kuseyr Türbesi

Mümine Hatun Kümbeti

Yapı, Nahçıvan şehir merkezinde Medeniyet Nazırlığı binasının batısında yer almaktadır. Gövdenin üst kısmında cepheleri dolaşan şerit üzerinde yer alan kufi hatlı kitabesine göre H. 582/M. 1186 tarihinde Selçuklu Atabeyleri'nden Şemsettin İldenizli'nin eşi Mümine Hatun için oğulları tarafından yapılmıştır. Atabey Nasureddin Cihan Pehlivan Muhammed tarafından yapımına başlandığı, Muzafferüddin Kızılarslan tarafından tamamlandığı tahmin edilmektedir. Türbenin mimarı Yusuf bin Kuseyr Türbesinin de mimarı olan Acemî bin Ebubekir Nahçıvani'dir[48].

Taş kaide üzerinde dıştan ongen içten silindirik planlı olan türbe iki katlı olarak düzenlenmiş, 25 m yüksekliğinde olup üzeri kubbe ile örtülmüştür[49]. Gövde ve cenazelik bölümüne girişi doğu cephesinde olan türbenin cenazelik bölümü, ortada bir payenin taşıdığı yelpaze tonoz ile kapatılmıştır. İçten ve dıştan kubbe ile kapatılan türbenin orijinalinde piramidal bir külahla kapatıldığı düşünülmektedir. Ongen gövdesinin her cephesi kasnak seviyesine kadar uzanan nişlerde iç içe geçmiş geometrik süslemelerle tezyin edilmiştir[50]. Nişlerin alınlık kısmında tüm gövdeyi kuşatan kufi hatla nakşedilen kitabe bulunmaktadır. Gövde bölümü mukarnas dolgulu bir kuşakla sonlanmaktadır. Anadolu dışında inşa edilen tek ongen planlı olması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu plan şemasının benzer örneği Konya II. Kılıçarslan Türbesi'nde görülmektedir.

48. Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri,* Türksoy Yayınları, Ankara 1996, 122. Yusuf Çetin, "Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 11, Erzurum 2003, 17.

49. Ayşe Denknalbant, "Mümine Hatun Kümbeti", *TDVİA,* C. 31, Ankara 2020, 558-559.

50. Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, 17-19.

Görsel 24: Mümine Hatun Kümbeti

Karabağlar Zaviyesi ve Türbesi

Karabağlar türbe zaviyesi, Nahçıvan'ın Kengerli Rayonu'nun Karabağlar kentinde yer almaktadır. Çifte minareli taç kapısı ile ön plana çıkan zaviyenin taç kapı nişini dolaşan sülüs hatlı kitabesi tahrip olmuş, son iki satırı okunabilmektedir. İki satırlık kitabede "…Emere bi-hazihi'l-imareti-Cihan Koday (Kudi) Hatun" ibaresi yer almaktadır[51]. Koday Hatun, İlhanlı Hükümdarı Abaka'nın eşidir. Buradan hareketle yapının Abaka'nın hükümdarlık dönemi olan 1256-1282 yılları arasında İlhanlılar döneminde inşa edildiğini ifade edebiliriz. Kitabede tarih olmadığından genel olarak XIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir[52].

Yapı, güneyde yer alan çifte minareli taç kapılı bir zaviye ile kuzeyinde yer alan türbeden oluşmaktadır. Türbe, iki katlı planda ele alınmıştır. Batıdan giriş kapısı olan cenazelik bölümü, dıştan on iki gen içten dört kollu plan şemasındadır. Kaide üzerinde yükselen gövdesi, dıştan on iki dilimli, içten on iki gen olarak tasarlanmıştır. Gövde üzerindeki dilimli şema kubbenin üst örtüsüne de yansımıştır[53]. Türbenin gövde bölümüne doğu cephede yer alan mukarnas kavsaralı düz lentolu kapı açıklığı ile girilmektedir. Türbenin kapı ve dilimli gövdesinde kullanılan sırlı tuğla malzeme, gövdenin üst bölümüne kadar sürdürülmüştür. Dilimli gövdesi üstte mukarnas dizisi ile nihayetlenmektedir[54].

51. Hüseyin Yurttaş, Burak Muhammet Gökler, "Nahçıvan Karabağlar Türbesi ve Anadolu'ya Yansıması", *Sanat ve İkonografi Dergisi,* S. 2, Erzurum 2022, 29. Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri,* Ankara 1989. E. Salamzade - K. Memmetzade, *Azerbaycan Mimarlığının Nahçıvan okulu Anıtları*, BİLİM, Bakü, 1985, 266.

52. Turgay Yazar, "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 8, 176. Hüseyin Yurttaş, "Nahcivan Mezar Abidelerinin Türk Sanatındaki Yeri, "*Nahcivan Türk İslam Medeniyeti Abideleri*, 2017.

53. Yazar, 2007, 44-46.

54. Yurttaş, Gökler, 30.

Görsel 25: Karabağlar Zaviyesi ve Türbesi

Cuga Kümbeti

Yapı, Nahçıvan'ın Culfa Rayonu'na bağlı Cuga kentinde yer almaktadır. Gülistan Türbesi olarak da bilinen kümbetin üzerinde kitabe olmamasından dolayı XII. Yüzyıl sonu XIII. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir[55].

Kümbet, kare kaideli, dıştan on iki gen, içten daire planlı olarak inşa edilmiştir. Kare kaidenin köşeleri pahlanmıştır. Kaideden gövdeye geçişte kullanılan mukarnaslar estetik bir görünüm sergilemektedir. On iki gen gövdenin her bir yüzeyi, dilimli kemer içerisine alınmış ve hiç boş yer kalmayacak şekilde geometrik süslemelerle tezyin edilmiştir[56]. Gövdenin üst bölümü yıkık bir vaziyette iken yakın zamanda aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir. Orijinalinde üst örtünün içten kubbe dıştan piramidal külahla kapatıldığı düşünülmektedir.

Görsel 26: Cuga Kümbeti Restorasyon Öncesi ve Sonrası Görünüm

55. Aslanapa, 84. Gulnara Kanbarova, "Azerbaycanın Selçuklular Dövrü Türbeleri", Azerbaycan MEA, *Mimarlık, Sercilik, Tarihi ve Rejenerasyonu, Toplum 1*, Bakü, 2011, 128. Gülnara Kanbarova, "Nahcıvanın Arazboyu Türbelerinin Bedii Hususiyetleri ve Mimarlık Dekoru", *II. Uluslararası Araz Sempozyumu 13-15 Aralık 2011*, Iğdır 2011, 139-149.

56. Mülayim, 342.

Ordubad Cuma Mescidi

Nahçıvan'ın güney batısında şehir merkezine yaklaşık 75 km mesafede yer almaktadır. Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak üzerinde H. 1012/M. 1604 tarihli sülüs hat ile nakşedilen vergi kitabesi yer almaktadır. 5 satırlık kitabeye göre Safevi Şahı I. Abbas tarafından onartılarak genişletilmiştir[57].

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plan şemasında inşa edilen yapının, kuzeybatı köşesi pahlanmıştır. Kuzey ve doğu cephesinde dışa taşıntılı taç kapısı yer almaktadır. Kuzey yönde yer alan taç kapının Kacar tacı, bu bölümün Kaçar Hanedanlığı tarafından düzenlendiğini gösterir. Taç kapının alınlığında kıvrımlı dal ve yaprak motifleri ile alan dolgulanmıştır. Kıvrımların uçlarında çiçek buketleri ve tavus kuşu başları yer almaktadır. Alınlığın hemen üzerinde yuvarlak kemer yüzeyinde simetrik olarak yerleştirilen iki arslan ön ayaklarından biri ile C kıvrımı şeklinde tezyin edilen bitkisel motiflerden yükselen Kacar Tacını tutmaktadır[58].

Harim, farklı şekillerde tasarlanan üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm olan mihrabönü, enlemesine dört sahından oluşmaktadır. Mihrabönü kubbe ile kapatılmış, kubbeye geçişlerde tromb kullanılmıştır. İkinci bölüm, mihrabönünü kuzey ve doğudan L şeklinde kuşatan kısımlar ile güneye eklenen eyvan şeklindeki birimlerden oluşmaktadır. Yapının batısında ise aynı tasarımda olması gereken ancak yıkıldıktan sonra iki sahınlı olarak yenilenen bölüm yer almaktadır[59].

Görsel 27: Ordubad Cuma Mescidi

Görsel 28: Kuzey Taç Kapı Süslemeleri[60]

Cuma Mescidi (Caferiye Mescidi)

Nahçıvan şehir merkezinde, Eski ambar mahallesi güneyinde yer almaktadır. Orijinal yapının XVIII. yüzyıl sonlarında Ruslar tarafından yıkıldığı bilinmektedir. Yıkılan bu caminin oldukça yakınına inşa eidlen Cuma Mescidi taç kapısı üzerindeki dikdörtgen pano içeresinde yer alan kitabesine göre H 1311/M. 1894 yılında Hacı Nevroz oğlu Hacı Muhammed Cafer tarafından inşa ettirilmiştir. Kitabede ayrıca banisi tarafından iki dükkân vakfedildiği de belirtilmiştir[61].

Dikdörtgen planlı olan yapının mihrabönü kubbelidir. Mescidin doğusunda ve batısında

57. Yazar, 2002, 175.

58. Yazar, 2007, 21-29.

59. Yazar, 21-29. Ersel Çağlıtütüncügil, "Bakü Cuma Camii", Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2017, 52. , Fahrettin Safarli, *Ordubad Şehrinin Müslüman Epigrafik Anıtları*, Bakü, 2009, 41.

60. https://wikimapia.org/27109982/tr/Cami#/photo/6955303

61. Gulnare Kanbarova, Barış Aydın, "Nahçıvanın Dini Mimarlık Anıtları, Cami ve Cuma Mescidi", *Asos Dergisi,* S. 8, 2014, 597.

yer alan giriş açıklığı ile harim bölümüne ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı harim bölümü, üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. Merkezdeki kare planlı üzeri kubbe ile örtülü mihrabönü bölümü, üç yönden bu alanı kuşatan üç dikdörtgen alandan oluşmaktadır. Dikdörtgen birimler mihrabönüne açılmakta ve üzeri tonozla örtülmüştür. Minaresi sekizgen pabuçtan yukarı doğru yükselen silindirik gövdelidir. Gövde üst kısımda konsol şeklinde çıkmalar üzerine yerleştirilen şerefe ve onunda üzerindeki külahla örtülü petekle sonlanmaktadır[62].

Görsel 29: Cuma Mescidi

Han Sarayı

Han Sarayı, Nahçıvan merkezinde Mümine Hatun Türbesi'ne oldukça yakın bir konumda yer almaktadır. Üzerinde yer alan kitabelere göre XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kengerli Hanı Kalbalı Han tarafından inşa ettirilmiştir. XX. yüzyıla değin Nahçıvan Hanlarının konaklama evi olarak aktif bir şekilde kullanılmıştır[63].

Oldukça geniş bir alan üzerine iki katlı olarak kurulan saray, iki ayrı bölümden meydana getirilmiş, kuzey bölüm Han ailesinin yaşam alanı, güney bölüm ise idari işlerin yürütüldüğü aynı zamanda konukların ağırlanma yeri olarak tasarlanmıştır. Yanı sıra ana binanın doğusunda dikdörtgen planlı bir yapı daha inşa edilmiştir. Ön kısmında havuzu, su kuyusu ve bahçesi ile saray mimarisinin en güzel örneklerinden birisidir. İç kısımda kullanılan vitray camlar da yapıya ayrı bir ihtişam ve renk katmaktadır.

62. Kanborava, Aydın, 598. Fahreddin Saferli, Nahçıvan-Cuma Camii, *Azerbaycan MEA-nın Nahçıvan Bölmesi*,
Bilimsel Eserler 12, Nahçıvan, 2004, 70.
63. Bkz. Serap Bulat, "Han Sarayı", *ASOS Dergisi*, S. 25, 2016, 376-387.

Görsel 30: Han Sarayı

Duz Dağı ve Tuz Mağaraları

Nahçıvan şehir merkezine 18 km mesafede bulunan Duz Dağı, 1979 yılından itibaren solunum ve akciğer hastalığı tanısı konulan hastalar için şifa merkezi haline dönüştürülmüştür. Dağın içine doğru yaklaşık 300 m uzunluğunda açılan tünelle tedavilerin yapıldığı yatakhanelere ulaşılmaktadır. Dünyanın dört bir yanından gelen başta astım hastaları olmak üzere çeşitli hastalıklardan nefes darlığı çeken hastalara tedavi merkezi olarak hizmet vermektedir.

Görsel 31: Tuz Dağı ve Tuz Mağaraları

İğdır
İshak Paşa Sarayı

Ağrı İlinin Doğubayazıt İlçesi'nde şehir merkezinin 7 km güneydoğusunda, şehre hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Harem dairesinin cümle kapısı üzerinde yer alan sekiz satırlık Osmanlıca kitabesine göre H. 1199/M. 1784 yılında Çıldır Hanedanı Hasan Paşa'nın oğlu İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda yapının inşasına 1685 yılında Doğubayazıt Sancağı Çolak Abdi Paşa tarafından başlandığı ve İshak Paşa tarafından tamamlandığı belirtilmiştir[64].

Fonksiyonu ve düzeni açısından üç bölüm halinde ayrılan sarayın her bir bölümünün kendi içerisinde avlusu ve bu avluları çevreleyen farklı birimleri bulunmaktadır. Saraya doğu cephede yer alan anıtsal taç kapı ile girilmektedir. I. Avluya geçişi sağlayan taç kapı, Selçuklu geleneğinde ele alınmıştır. Avlunun etrafında çeşitli hizmetlere ait birimler yer almaktadır. Bu birimler nöbetçi odaları, ahırlar, muhafız koğuşları, depolar ve odunluk bölümleridir. Buradan oldukça yüksek bir taç kapı ile II. Avlu bölümüne geçilmektedir. Bu bölümde de iki katlı olarak düzenlenmiş odalar, türbe, cami ve orijinalliğini yitirmiş kısmen de olsa günümüze ulaşan selamlık bölümü yer almaktadır. Sarayın batı bölümünü kaplayan III. Avlu ise harem kısmını teşkil etmektedir. Harem bölümüne de oldukça yüksek bir taç kapıdan geçilerek ulaşılmaktadır. Orijinalinde iki katlı olarak inşa edilen ve on iki bölümden oluşan haremin üst katı maalesef günümüze ulaşmamıştır[65].

Osmanlı saray mimarisinin en çarpıcı örneklerinden birisi olan, plan ve yerleşim düzeniyle Topkapı Sarayı ile benzer özelliklerdeki İshak Paşa Sarayı, zengin süslemeleri ve ihtişamlı yapısı ile göz alıcıdır.

Görsel 32: İshak Paşa Sarayı

64. Serap Bulat, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı Mimari Elemanları ve Süslemeleri,* Erzurum 2014, 31.
65. Bulat, 43-47. Serap Bulat, "İshak Paşa Sarayı Taçkapılarının Bezemeleri Açısından Değerlendirilmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 30, 2013, 19-43., Semavi Eyice, "İshak Paşa Sarayı", *TDVİA,* C. 22, İstanbul 2000, 542-544. Mahmut Akok, "Ağrı-Doğu Bayazıt'ta İshakpaşa Sarayı Rolöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 10, S. 2, Ankara 1961, s. 30-48.

Ejder Kervansarayı

İğdır'a yaklaşık 30 km mesafede Harmandöven Köyü yakınlarında yer alan ve yöre halkı tarafından Aynalı Han olarak da isimlendirilen Kervansaray, Batum-Ani-Doğubayazıt-Tiflis-İran kervan yolu üzerinde bir durak olmasından dolayı oldukça önemlidir. Üzerinde inşa tarihine dair kitabe bulunmadığından tam olarak ne zaman yaptırıldığı bilinmese de, kaynaklarda XIII. yüzyıl sonu XIV. Yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir. Banisinin de Sürmeli Emiri Şerafettin Ejder olduğu belirtilmiştir[66].

Kapalı avlulu dikdörtgen plan şemasında olup, dıştan beden duvarları kulelerle desteklendiğinden kalevari bir görünüm sergilemektedir. Tamamen kesme taş malzemedne inşa edilen kervansaray, üç odalı bir girişe sahip, kapalı birimin üç sahından oluştuğu şemada tasarlanmıştır.

Görsel 33: Ejder Kervansarayı

66. Hasan Buyruk, "Iğdır Kervan Sarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 72, Erzurum 2021, 119-120.

Iğdır Tuz Mağaraları

İğdır'ın Tuzluca İlçesi'nde yer alan Tuz mağarası, şehir merkezine 40 km mesafededir. Maddenin keşfedildiği mağaradan günlük yaklaşık 60 ton tuz çıkarım işlemi yapılırken, bu esnada açılan tüneller ve odalarla turizm ve tedavi merkezine dönüştürülmüştür. Nahçıvan'da ki Tuz mağarası ile benzer özellikler gösteren ve başta astım, KOAH, bronşit gibi solunum yolları rahatsızlıklarının yanı sıra çeşitli cilt hastalıklarının da tedavi edildiği bir merkez olarak kullanılmaktadır.

Görsel 34: Iğdır Tuzluca Tuz Mağaraları

Ağrı Dağı

Türkiye'nin ve Avrupa'nın en büyük dağı konumundaki Ağrı Dağı, 5137 m rakıma sahiptir. 4000 m kadar bazalt, geri kalan yükseklikte ise andezit lavlarından oluşan volkanik dağdır[67]. Kutsal kitaplarda adının geçtiği, Büyük Tufan hadisesinin yaşandığı ve Nuh'un Gemisine ev sahipliği yapmasından dolayı oldukça önemlidir. Farklı dillerde Ararat, Kuh-i Nuh, Cebel ül Haris olarak da adlandırılan Ağrı Dağı, her yıl binlerce yerli ve yabancı turistin yanı sıra profesyonel dağcıları ağırlamaktadır[68]. Ağrı Dağı'na tırmanışlar Doğubayazıt'tan gerçekleştirilmektedir. Tırmanışta farklı yüksekliklerde iki kamp yeri bulunan ve dağcılar için büyük bir adrenalin olan Ağrı Dağı, doğal güzellikleriyle de büyülemektedir.

Görsel 35: Ağrı Dağı

67. Faruk Kaya, *Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Doğal Çevre Özellikleri ve İnanç Turizmi Açısından Önemi*, Bilgin Yayınları, Ankara 2020, 25.
68. Kemal Erol, "Ağrı Dağı'nın Sembolik Bir Değer Olarak Edebiyatımıza Yansımaları", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2009, 421.

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüzde turizm, çok hızla değişen, gelişen ve kültürler arası etkileşimi artıran en önemli sektörlerden birisidir. Özellikle 2009 yılında Nahçıvan anlaşması ile kurulan Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) temel amacı, Türk Dünyasındaki devletler arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal iş birliği sağlama ve geliştirmeye yönelik çalışmalarla soydaş olan devletlerin kaynaşmasını sağlamaktır. Bu çalışmalar kapsamında düzenlenen turizm fuarları, etkinlikler, toplantılar turizm potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda iki kardeş ülke olan Türkiye-Azerbaycan ve Azerbaycan'ın parçası Nahçıvan arasında bu köprüyü kurmak, kültür mirası eserlerini tanıtarak iki ülke arasında turist akışını artırmak amaçlanmıştır. Çalışmada belirlenen rotalar coğrafi yakınlığın olması nedeniyle Doğu Anadolu Bölgesi şehirleri temel alınarak yapılmıştır. Erzurum, Kars, Ağrı, Iğdır ve Nahçıvan arasında turlar düzenleyip iki kardeş ülkenin tarihi ve kültürel mirasının yanı sıra yemek kültürleri, doğal güzelliklerini tanıtarak var olan potansiyeli ve iş birliğini artırmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Akok, Mahmut, "Ağrı-Doğu Bayazıt'ta İshakpaşa Sarayı Rolöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 10, S. 2, Ankara 1961, 30-48.
2. Alyap, Levent, "Saltuklu Eserlerinden Tepsi Minare Üzerindeki Kûfî Kitabenin Kaligrafisi Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 8, 2019, 1-27.
3. Arık, Rüçhan, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, C. 8, 1969, 149-169.
4. Arslan, Muhammet, "Kars Kalesi ve Civarında Tarihi Yapılaşma ve Gözlemler", *I. Uluslararası Harekanî Sempozyumu*, Kars 2012, 96-104.
5. Arslan, Muhammet, *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi Ani*, Konya 2021.
6. Arslan, Muhammet, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami Ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017.
7. Aslanapa, Oktay, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 1996, 122.
8. Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul 1993.
9. Ayaz, Eyüp Sertaç, "Anadolu'ya Gelen İlk Evliya-Alperen Ebûl Hasan Harakanî ve Türklerde Türbe Kültürü", *I. Uluslararası Harakani Sempozyumu*, Kars 2012, 418-428.
10. Aydın, Meltem, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", *Social Sciences Studiesinternational Journal*, C. 7, S. 89, 4680-4695.
11. Ayduslu, Nevin, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum 2013, 59-76.
12. Beygu,Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1935.
13. Bulat, Serap, "Han Sarayı", *ASOS Dergisi*, S. 25, 2016, 376-387.
14. Bulat, Serap, "İshak Paşa Sarayı Taçkapılarının Bezemeleri Açısından Değerlendirilmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 30, 2013, 19-43.
15. Bulat, Serap, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı Mimari Elemanları ve Süslemeleri*, Erzurum 2014
16. Buyruk, Hasan, "Iğdır Kervan Sarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 72, Erzurum 2021, 119-138.
17. Çağlıtütüncügil,Ersel, "Bakü Cuma Camii", Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2017, 27-64.
18. Çam, Mevlüt, "Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murat Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S. 45, 2016, 121-142.

19. Çetin, Yusuf, "Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 11, Erzurum 2003, 17-24.
20. Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *TDVİA,* C. 27, Ankara 2003, 75-77.
21. Denknalbant, Ayşe, "Mümine Hatun Kümbeti", *TDVİA,* C. 31, Ankara 2020, 558-559.
22. Denknalbant, Ayşe, "Yakutiye Medresesi ve Kümbeti", *TDVİA,* C. 43, İstanbul 2013, 293-295.
23. Erol, Kemal, "Ağrı Dağı'nın Sembolik Bir Değer Olarak Edebiyatımıza Yansımaları", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu,* İstanbul 2009, 419-436.
24. Eyice, Semavi, "İshak Paşa Sarayı", *TDVİA,* C. 22, İstanbul 2000, 542-544.
25. Gök, Bilal, "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Menkıbevî ve Tarihî Şahsiyeti", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 13, Kars 2014, 103-121.
26. Gündoğdu, Hamza, "Kuzeydoğu Anadolu'da Kültürel Miras ve Kars Çevresi Yapıları", *Sanatsal Mozaik Dergisi*, S.29, İstanbul 1998, 18-22.
27. Gündoğdu, Hamza, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 17, Erzurum 2006, 51-84.
28. Gündoğdu, Hamza, "Uygarlık ve Sanat Tarihi Açısından Kars'ın Kimlik Değerleri", *2000'lerde Kars (29 Ekim 1999),* İstanbul 2000, 27-39.
29. Gündoğdu, Hamza, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 18, 2007, 79-99.
30. Gündüz, Tufan, "Kars", *TDVİA,* C. 24, İstanbul 2004, 515-518.
31. Gürbüz, Osman, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 25, Erzurum 2004, 145-160.
32. Kanbarova, Gulnara, "Azerbaycanın Selçuklular Dövrü Türbeleri", Azerbaycan MEA, *Mimarlık, Sercilik, Tarihi ve Rejenerasyonu, Toplum 1*, Bakü, 2011, 121-145.
33. Kanbarova, Gulnare, Aydın, Barış, "Nahçıvanın Dini Mimarlık Anıtları, Cami ve Cuma Mescidi", *Asos Dergisi,* S. 8, 2014, 593-600.
34. Kanbarova,Gülnara, "Nahcıvanın Arazboyu Türbelerinin Bedii Hususiyetleri ve Mimarlık Dekoru", *II. Uluslararası Araz Sempozyumu 13-15 Aralık 2011*, Iğdır 2011, 139-149.
35. Karamağralı, Beyhan, "Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış", *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 9, İzmir, 1998, 37-42.
36. Kaya, Faruk, *Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Doğal Çevre Özellikleri ve İnanç Turizmi Açısından Önemi,* Bilgin Yayınları, Ankara 2020.
37. Kızılkaya, Oktay, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu,* Kars 2009, 191-207.
38. Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum,* Ankara 1960.
39. Köşklü, Zerrin, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları", *Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,* S. 5, 2010, 113-134.
40. Küçükuğurlu, Murat, *Sorularla Erzurum Tarihi,* Çizgi Kitabevi, 2018.
41. Lahn, E., "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi", *Türk Coğrafya Dergisi,* S. 5, 1944, 137-142.
42. Mülayim, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
43. Özdemir, Gazi, "Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Tespitler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 25, Erzurum 2021, 507-529.
44. Özkan, Haldun, *Bizans Mimarisi Ders Notları,* Erzurum 2016.
45. Özkan, Haldun, *Saltuklu Mimarisi,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.
46. Özlü, Tamer, Kaleli, Cemal, "Kültürel Miras Turizmi Açısından Bir Değerlendirme: Ani Ören Yeri", *Amisos Dergisi,* C. 4, S. 7, 2019, 195-218.

47. Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri,* Ankara 1989.
48. Safarli, Fahrettin, *Ordubad Şehrinin Müslüman Epigrafik Anıtları*, Bakü, 2009.
49. Saferli, Fahreddin, "Nahçıvan-Cuma Camii", *Azerbaycan MEA-nın Nahçıvan Bölmesi*, Bilimsel Eserler 12, Nahçıvan, 2004.
50. Sağır, Güner, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi (Kars Katedrali/Havariler Kilisesi/Kümbet Camii)", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ,* Ankara 2011, 69-112.
51. Salamzade, E.-Memmetzade, K., *Azerbaycan Mimarlığının Nahçıvan Okulu Anıtları*, BİLİM, Bakü, 1985.
52. Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, İstanbul 1990.
53. Şaman Doğan, Nermin, "Erzurum'un Sembolü İki Medrese: Çifte Minareli/Hatuniye ve Yakutiye Medreseleri", *Cengiz Han ve Mirası,* Türkiye Bilimler Akademisi, 2021, 313-338.
54. Şener, Yaşar Selçuk," Ani Şehir Surları, Korunma Sorunları ve Çözüme Yönelik Öneriler", *Turkısh Studies,* C. 9, S. 10, Ankara 2014, 977-990.
55. Topbaşlı, Bülent, Pajo, Aykut, "Mimarisi Ve Tarihi Yerleriyle Kars", *Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi,* Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2017, 43-51.
56. Uludağ, Süleyman, "Harakanî", *TDVİA,* C. 16, İstanbul 1997, 93-94.
57. Ünal, Rahmi Hüseyin, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S. 6, Erzurum 1973, 48-148.
58. Ünal, Rahmi Hüseyin, "Erzurum-Mimari", *TDVİA,* C. 11, İstanbul 1995, 329-334.
59. Yavaş, Doğan, "Çifte Minareli Medrese", *TDVİA,* C. 8, İstanbul 1993, 311-312.
60. Yazar, Turgay "Nahçıvan'da Türk Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 8, 174-184.
61. Yazar, Turgay, "Nahcivan Yusuf bin Kuseyr Kümbeti", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*, C. 2, Ankara 2000, 321-338.
62. Yazar, Turgay, *Nahçıvan'da Türk Mimarisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
63. Yurttaş, Hüseyin, "Nahcivan Mezar Abidelerinin Türk Sanatındaki Yeri," *Nahcivan Türk İslam Medeniyeti Abideleri*, 2017.
64. Yurttaş, Hüseyin, Gökler, Burak Muhammet, "Nahçıvan Karabağlar Türbesi ve Anadolu'ya Yansıması", *Sanat ve İkonografi Dergisi,* S. 2, Erzurum 2022, 28-34.
65. Yurttaş, Hüseyin, Özkan Haldun, V.D., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum,* Ankara 2008.